

KEREKES GÁBOR

Ausztria minden idők legklasszabb komédiája¹

THOMAS BERNHARD HELDENPLATZ CÍMŰ SZÍNMŰVE KÖRÜLI
BONYODALMAK 1988-BAN AUSZTRIÁBAN

Bevezető megjegyzések

„Ausztria a boldogság szigete, a *Gemütlichkeit* csodás birodalma, ahol mindenki boldogan, a mindenütt jelenlévő kultúra varázsában éli le az életét” – hangzik az egyik, jól ismert sztereotípiá, amely éppen annyira torzul adja vissza a valóságot, mint az érvelés, miszerint Ausztria a náci igazi hazája, és hogy Hitlerben is itt alakult ki az őt itt ért élmények hatására az az irracionális fajgyűlölet, amelynek eredményeként a *holocaust* és a háború annyi szenvedést hozott az emberiségre.

Az 1989-ben elhunyt osztrák író, Thomas Bernhard *Heldenplatz* című darabjának bécsi bemutatója körül hatalmas vihar kerekedett, amelyet első hallásra sokan az előítéletek igazolásának tekintettek. Ezek szerint az előítéletek szerint az osztrákok mindig antiszemiták voltak, hiszen a légerekben nagyon sok volt az osztrák származású tiszt, sőt, még Berlinből is Bécsbe küldték tanulni a zsidóellenes kommandókat.² Ez az érvelés központba helyezi a helyenként félreérthetetlen antiszemita felhangokat, amelyek a darab körüli hisztériakeltésben előfordultak, és ezekben látja a vita lényegét.

Sokkal valószínűbb viszont, hogy az antiszemita szókészlet itt „csak” hangulat-keltés céljából használtatott (ami természetesen semmivel sem megbocsáthatóbb vagy tolerálhatóbb), és az egész vihar inkább az akkori és mai – 1995-ben még mindig aktív – Burgtheater-főintendáns leváltására irányult.

Ezt a vitát, vagy talán inkább kampányt szeretném felvázolni, hiszen jónéhány olyan osztrák traumára és problémára mutat rá, amelyről Magyarországon sokan mit sem sejtenek.

Egy bekezdés erejéig azonban ki kell térnem röviden a fent vázolt felfogásra, mely szerint az osztrákok lennének az igazi nagy antiszemiták, a holocaust okozói, amit a hitleri zsidóféltéssel és bizonyos statisztikákkal alá szoktak támasztani. Ez az érvelés így persze helytelen. Ami igaz, az az, hogy Ausztriában századunk első felében is létezett antiszemizmus, éppúgy, ahogyan előítéletek más csoportokkal és népekkel szemben. Például a magyarokkal, csehekkel és szlovákokkal szemben. Ez szinte automatikusan adódott az együttélésekből, ám ezt – akármennyire taszító jelenséggel is van dolgunk – nem lehet egyszerűen a kiirtás, a meggyilkolás iránti vágygal azonosítani. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a náci birodalom mindvégig egyre kevesebb valós információval szolgált az embereknek, saját országa „árja” lakosságának a légerekről, mivel tisztában volt vele, hogy akármilyen erős is az antiszemita propaganda, az semmi esetre sem képes a német és osztrák lakossággal elfogadtatni a népirtást.)³ Természetesen sokkal érzékenyebben reagál a századvég embere – aki ismeri a további eseményeket – a századforduló és két háború közötti antiszemizmusra. Nem úgy, ahogy Arthur Schnitzler reagált a maga idejében a naplójában, valamint Stefan Zweig *A teg-*

nap világa című könyvében, illetve mint az akkori antimagyar vagy anticseh megnyilvánulásokra. De mivel utóbbiaknak nem volt hasonlóan véres következménye, ezeket ma kisebb megrökönyödéssel olvassuk. Az is igaz, hogy Ausztria népességére kivetítve százalékarányukban nagyobb számban találunk osztrákokat a hitleri birodalom terrorapparátusában mint németeket, valamint az is tény, hogy az osztrák, főleg a bécsi lakosság egy bizonyos része nem csak a „hazáját a birodalomba visszavezető” Führert éltette rajongva 1938 március 15-én – éppen a Bernhard által emiatt is Ausztriában hallatlanul provokatív címként választott – Heldenplatzon, hanem szégyenletes elánnal vett részt az *Anschluss* után a zsidóság megalázásában. Erről olvashatunk Franz Werfel *Cella oder Die Überwinder* című regényében is, hogy irodalmi példát említsék. De mindezek a példák nem változtatnak azon a tényen, hogy nem Ausztriában létesült nemzeti szocialista rendszer, hanem a nagyobb hatalom ráerőszakolta rendszerét a sokkal gyengébb Ausztriára, amely ráerőszakolásnak folyamán az egyéni karriervágy, lelkiismeretlenség, embertelenség stb. megnyilvánulásai csorbát ejtettek az osztrák nemzet jóhírén. Ugyanakkor létezett osztrák ellenállás is.

Bernhard darabja tehát már címében is provokáció, hiszen a *Heldenplatz* az 1938-as osztrák trauma színhelye. A darab cselekménye nagy vonalakban a következő: egy zsidó származású osztrák professzor 1938-ban feleségével elhagyta Ausztriát, amikor még a Heldenplatzal szemben fekvő lakásából hallhatta az osztrákok „Heil”-kiáltásait, amelyekkel Hitlert köszöntötték. Most, 1988-ban újra Bécsben vannak, de a professzor nem tud szabadulni az akkori üdvrivalgástól, végül öngyilkos lesz. Csak ezután kezdődik maga a darab, az első felvonásban a házi alkalmazottak emlékeznek vissza, a másodikban a professzor testvére beszélget két lányával, és végül a harmadik felvonásban a néhai professzor családtagjai és ismerősei szólnak meg.

Első pillantásra talán meglepő, hogy egy ilyen cselekményű darab nagy vihart kavarhatott, de ne felejtjük el, a vihar utólag, hét év távlatából is csak felszíni ütközetnek tűnik egy egészen más cél elérésének érdekében.

A darab vitás részei

A Bernhard-darab, mint Bernharnál általában, telis-tele van szinte véget érni nem akaró gyűlöletmonológokkal, amelyek mindenki ellen irányulnak, anélkül, hogy, az éppen beszélő alakok akár csak a legkisebb kísérletet tennék arra, hogy igazságosak legyenek. Ez önmagában még nem is baj, és a szerző műveinek varázsa részben éppen ezekben a monomániás alakokban rejlik, akiket általában századunk áldozataiként szoktak értelmezni. Lehetséges, hogy Bernhard ennek tudatában volt, és éppen a túlzott, igazságtalanul differenciálatlan érvelésekkel akarta elérni – és talán el is érte – azt a hatást, hogy az olvasó vagy a színházlátogató így gondolkodjék: „Ez egy túlzás, de természetesen van benne némi igazság.” Vagyis: a túlzás vezeti rá a befogadót a továbbgondolkodás útjára. Sokan persze abból indulnak ki, hogy Bernhard az örület határán élt, mely határt néha-néha át is lépte.

Hogy Bernhard vajon örült volt-e, és ha igen, akkor mennyire, azt persze nem lehet eldönteni, de ez végül is a művek fogadtatása és hatása szempontjából teljesen mellékes. A *Heldenplatz* viszont annyira kirívó mű, hogy Bernhard itt konkrétan egy aktuális és így nagy érdeklődésre számot tartó témával foglalkozott, nem úgy, mint korábbi műveiben. Az osztrák közvélemény – részben a Burg előrejelzései alapján – pedig arra volt felkészülve, hogy az *Anschluss* diagnózisát fogja kapni. Amit persze hiába várt.

A darab zsidó család tragédiáját mutatja be, azokét, akik teljes szívből osztráknak vallották és érezhették is magukat, de akiket aztán szomszédaik, ismerőseik megtagadtak, megaláztak. A darab elsősorban a szörnyű sors által megkeseredett emberek Ausztria elleni mérhetetlen undorát és gyűlöletét mutatja. Az undor és gyűlölet érthető, de az elmondott sommás ítéletek nem igazak, hiszen ha csak a professzor bátyjának monológiát figyeljük meg, akkor azt hallhatjuk, hogy az ipar és az egyházak tették tönkre Ausztriát⁴: a kormányban bűnözők ülnek⁵, a színházi és zenei élet Bécsben jelentéktelen⁶, Ausztria úgy, ahogy van, kultúra nélküli szennyvízcsatorna⁷, az osztrák szocialisták a valóságban katolikus nemzeti szocialisták⁸, ők a kizsákmányolók, az állam sírásói, a kapitalisták⁹ stb. (Egyébként Oxfordról és az angol antiszemitizmusról hasonló leírásokat olvashatunk.¹⁰)

Mindez természetesen messze nem megalapozott diagnóza sem az 1938-as, sem az 1988-as osztrák viszonyoknak. A probléma csak az volt, hogy éppen ezt a szándékot tulajdonították és tulajdonították sokan Bernhardnak, Peymann-nak és társaiknak. Persze a későbbiekben ők is hozzájárultak a felháborodáshoz és konfúzióhoz, hiszen vagy előre megfontolt provokációs szándékból, vagy szolidaritásból az egyre hevesebbé váló támadásokkal szemben mind jobban védték a darabot. Igaz: valószínűtlen, hogy a *Neue Kronen Zeitung*ot meghallotta volna a differenciáltabb hangnem.

Az előzmények

1988-at, az *Auschluss* ötvenedik évfordulójának évét Ausztriában vegyes érzelmekkel várták. Adódtak is viták, amelyek közül a legemlékezetesebb az volt, amely Alfred Hrdlicka antifasiszta emlékműve körül kavart nagy vihart, hiszen az éppen a Bécsben megalázott zsidókat ábrázolja, akikre sokan nem akartak emlékezni. Ez már előrevetítette a Bernhard darabja körüli bonyodalmat, illetőleg az osztrák nyilvánosság egy részének beállítottságát és valószínűsíthető reakcióit.

A *Burgtheater* élén ekkor már néhány éve a Bochumból Bécsbe hívott Claus Peymann állt főintendánsként. Ez sok problémát okozott, mivel Peymann művészi önmeghatározása szöges ellentétben állt és áll azzal, amit a *Burgtheater* hagyományosan képviselt. A „Burg” a kísérletektől mentes, „bevált” klasszikus darabokat játszó színháznak számított, amelynek deszkáin „csúnya” szavak, meztelenkedés, társadalomkritika, aktualizálások szinte alig fordultak elő. Egyesek szerint kultúra, Peymann és mások szerint unalmas posvány, aki a saját bochumi kísérleti elképzeléseit hozta magával Bécsbe. Nemsokára „állt a bál”, veszekedések Peymann és a színészek valamint a nyilvánosság egy része közt, ugyanakkor Peymann sokan támogatták is.

1988-ban, az *Auschluss*-évfordulóra valahogyan a *Burg*nak is reagálnia kellett, ez egyértelmű volt, és csak a naivabbak gondolhattak arra, hogy Peymann meglepszik egy csendes megemlékezéssel. (A Peymann-ellenfelek úgy érveltek később, hogy 1988-ra a peymanni *Burg* elvesztette egzotikumát, egyre kevesebben látogatták, és ezért volt szüksége az intendánsnak egy „jó kis botrányra”, amit aztán maga kreált. Tény, hogy a *Burg* látogatottsága 1988-ban nem volt a legjobb, és hogy Peymann a Bernhard-darab kiválasztásával számíthatott a botrányra. Mi sem bizonyítja jobban sejtését, minthogy a darab próbájának idején titkosnak nyilvánította a szöveget, amely aztán nem is jelent meg a színházi füzetek sorozatában – ellentétben a mindenkori gyakorlattal. Viszont tény az is, hogy a támadó kampányt nem Peymann indította.)

1988. augusztus 19-i számában a *Profil* című osztrák hetilap rossz jónak bizonyult, mikor azt írta, a darab gyámoltalan, csak variációja a korábbi Bernhard-színmű-

veknek, és ezért – valamint amiatt, hogy néhány színész visszaadta a szerepét, tehát nem lehet az évforduló napján bemutatni a kilátásba helyezett darabot – nem is lesz semmiféle botrány. A *Profil* ezenkívül még néhány idézetet hozott a darabból, anélkül, hogy október 7-ig valamiféle reagálást váltott volna ki más helyről. Pedig ezeket az idézeteket a későbbiekben részben a kritika középpontjában találjuk, úgy, mint például azt a részt: „Az állapotok ma tényleg olyanok /mint amilyenek harmincnolcban voltak / ma több a náci Bécsben / mint harmincnolcban...¹¹”

A kampány

1988. október 7-én a *Neue Kronen Zeitung*, egy bulvár napilap, valamint a hozzá közel álló konzervatív *Wochenpresse* aheti számában már *Peymann provokációjáról* számol be, olvasóit az *Österreich, sechseinhalb Millionen Debile* (Ausztria, hat és fél millió debil) idézetfoslánnyal próbálja sokkolni. Számukra már eldöntött dolog, hogy a darab rossz és értéktelen, mivel sérti Ausztriát és az osztrákokat. Ezzel megindult az a kampány, amelynek mindvégig főleg a *Krone* volt a szószólója.

Másnap a *Krone* demagóg kommentátora, aki a *Staberl* álnevet használja rendszeresen, már a szocialistákat okolja a botrány miatt, s közben – a hangnem szempontjából jellemző módon – az akkori oktatásügyi miniszterasszonnyal, Hilde Hawlicek-kel kapcsolatban személyeskedő megjegyzést tesz. Azt állítja róla, hogy ő lenne az, „akit megelőz az a nagyszerű hír, hogy az ötvenes években ő volt egész Bécs legklasszabb bugi-cicája”.¹²

Egyértelműen a *Krone* és konzervatív lapársai indították meg a támadást, míg – meglepő módon – a másik nagy bulvárlap és állandó konkurens, a *Kurier* aránylag visszafogottan írt erről.

A *Krone* szinte napról napra fokozta a hangulatkeltést:

Október 9: A főcímből méltatlankodás olvasható ki, hogy az adófizetők pénzén viszik színre az Ausztriát „bemocskoló” színdarabot¹³. Néhány idézet után több politikust szólaltat meg az újság, akik közül Vranitzky kancellár kiáll a művészet szabadsága mellett – amiért egy külön kommentárban meg is kapja a magáét –, míg a néppárti Mock kancellárhelyettes az újság szája íze szerint érvel, miszerint egy ilyen Ausztriát sértő darabot nem volna szabad állami pénzekből színre vinni. A Vranitzky-ellenes kommentár a bécsi munkáskerületek egyszerű embereinek haragjával fenyegetőzik, akik számára Ausztria még inkább az első helyen áll, és akik tudják, hogy mit is kelene Peymannékkal csinálni.¹⁴

Október 10: A *Krone* egy sor ismert személyt és politikust idéz, akik igyekeznek objektíven nyilatkozni, így például a náci bűnözők üldözése által híressé vált Simon Wiesenthal, aki felhívja a figyelmet az ismert bernhardi idézetek sommáságára, vagyis tudományos használhatatlanságára. De megszólaltatja a zöldek pártjából Freda Meißner-Blau asszonyt is, aki nagyon okosan – persze abból a feltételezésből kiindulva, hogy a darab megbízhatóan történelmi igazságot akar tenni – figyelmeztet arra, hogy ha mindenkit egységesen elítélnék a darabban, akkor az olyan, mintha senkit se vádolnának. Ezeket a mérsékelt hangokat ugyanakkor elnyomja a főcím (*Das darf man sich nicht gefallen lassen!*), valamint az a karikatúra, amelyen a nevető Bernhard és Peymann látható, amint egymás kezét rázzák, ugyanis *Heldenplatz* nevű szennyágyújukkal sikerült a tehetetlenül dorgáló, ujját rájuk emelő Vranitzky kancellárt bemocskolniuk. Közben a háttérben Bruno Kreisky, volt kancellár látható Mallorcán, ahová elterjedt a bűz, amiért ő – akit a hírhedt fajgyűlölő lap, a német *Stürmer* zsidóábrázolásait idézve vázoltak fel – befogja az orrát.

Ekkor a *Burg* csak egy rövid közleményt ad ki, melyben a művészet szabadságát hangsúlyozzák.

Október 11: A *Krone* – úgy látszik gyors eredmények kicsikarása reményében – azon spekulál, hogy ki lehetne Peymann utóda. Egy *Catovel* jegyzett kommentárban tudatja olvasóival, hogy ha túrik a peymanni és bernhardi sértéseket, „akkor már nem kell azon tovább vitatkoznunk, hogy a német nemzet része vagyunk-e vagy egy saját nemzet, mert akkor feladtuk már önmagunkat”.¹⁵ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy itt bukkan fel egy másik osztrák trauma: a Németországhoz való viszony, az osztrák identitás meghatározásának nehézsége.)

Ezen a ponton már jól kivehető az az előítélet-rendszer, amelyre a *Krone* épít: antiszemita, antinémet, antiliberalis. A cél: Peymann elmozdítása.

Mindez együttvéve teszi érthetővé, hogy miért is támadhatott a *Krone* és társai olyan sokáig nagyon agresszív hangnemben, és hogy miért nem állt ki alig valaki – a kommunista *Volksstimme*-t leszámítva – Peymannék mellett: alapjában véve sokakat zavart Peymann, így a korábbi *Burgtheater*-vezetőséget, a konzervatív ízlésű közönséget. Ezen túlmenően most a *Krone* az átlag osztrákot, aki nem tartozik a *Burgtheater* állandó látogatói közé, azzal próbálta a maga számára megnyerni, hogy tiltakozott Ausztria megsértése ellen (néhányszor a *Krone* szívesen megfélekedezett arról, hogy a műben irodalmi figurák nyilvánítanak véleményt, és még azt is kiemelte, hogy egy zsidó szidja Ausztriát), hogy pénzpocsékolással vádolta Peymannt (ez mindig „jó” hangulatkeltő érv a nagytömeg számára), és azzal is, hogy mindig kiemelte a főintendáns német, tehát „idegen” voltát.

A darab problémás oldalai miatt viszont alig találunk hangokat, amelyek kiálltak volna mellette. Az osztrák szocialisták a művészet szabadsága szellemében védtek a tervezett bemutatót, bár alapjában véve ők is ódzkodtak a darabtól. Ez utóbbi érthető, főleg ha arra gondolunk, hogy milyen képet festenek róluk a darabban... Ezért az ő viselkedésük igazán tiszteletre méltó.

Egyedül a kommunista *Volksstimme* című lap szállt szembe határozottan a *Krone*-val. Úgy, mint mindig. Ez az automatikus ellenállási reflex egy kicsit le is von a *Volksstimme* érdemeiből. (Kicsit vitriolosan úgy is lehetne fogalmazni, hogy a *Volksstimme* a mindenkori *Krone* negatív sablonja. Elég az egyik lapot a kezünkbe tartani, abból úgy is kikövetkeztethetjük, hogy mi áll a másokban.) Mindenesetre ők, mármint a *Volksstimme* munkatársai voltak az elsők, akik – aránylag egyszerű újságírói „infrastruktúrát”: egy telefont használva – kinyomozták a frankfurti *Subrkamp* kiadónál, hogy októberben még nem létezett végleges szövegekönyv, tehát az akkor már a *Krone* és társai által többször kinyomtatott és annyira hevesen bírált idézetek talán nem is lesznek a darabban hallhatók. Talán nem is létezik a darab? – kérdezték. Mindenesetre nagyon elgondolkoztatón hívták fel a figyelmet arra, hogy milyen csekély ismeretek alapján folyt az addigi kampány. Vagyis: itt nem is a tények és a következtetések vezettek a *Krone* és társai ítéletéhez és követeléseikhez, hanem fordítva, az ítéletek és követelések már eleve megvoltak, most már csak valamilyen „esemény” kellett, amelyhez ezeket kapcsolni lehetett.

Október 14: A *Krone* a *Burg* ellen folytatott verbális szőnyegbombázás folyamán most először más témával kapcsolatos szalagcímmel jelenik meg, amelyik viszont jobban illeszkedik a lap bulvár jellegéhez. *Mord im Sexklub: Junger Wienerin Keble durchschnitten* (Gyilkosság a szexklubban: fiatal bécsi nőnek elvágták a torkát). Különböző természetesen most is téma a darab, de egyrészt azon medítál az újság, hogy Bernhard

„szelídebbé” tette-e a szöveget (ami a lap szerint természetesen a gyávaság jele), avagy még agresszívabbá (ami a lap szerint természetesen Bernhard elfajzottságának a jele), és másrészt – a kisember felingerlésére – azt állítja, hogy Bernhard minimum 700.000 schillinget keres a darabja bemutatóján. Kommentárjában *Staberl* a szabadság fogalmának relativitásán medítél, közbevetve néhány németellenes megjegyzést.

Ugyanakkor a konkurens *Kurier* szinte nyelvöltésként interjút közöl Bernharddal, amelyben az író egyrészt elmondja, hogy még keményebb szavakat használ majd, másrészt viszont felhívja a figyelmet arra, hogy bár a darabja visszataszító (*scheu lich*), úgy a körülötte zajló események még inkább azok.

Bemutató és a kampány vége

Sajnos nem áll módunkban a kampányt lépésről lépésre végigkövetni, a számos támadást, választ és viszontválaszt felidézni. Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a *Krone* mindvégig kitartott elhatározásában, és keményen támadta Bernhardot és Peymann-t. Néhány politikus – és olyanok, akik azoknak tartották magukat – a darab ellen és mellett emeltek szót anélkül, hogy a darabot ismerhették volna. A szocialisták felmérve a kampány provinciális színvonalát, kitartottak Peymann mellett, hiszen ők felismerték, akármilyen jó vagy rossz, akármennyire korrekt politikailag vagy inkorrekt Thomas Bernhard darabja, semmiképpen sem szabad a darab bemutatóját lemondani, hiszen Bernhard világhírű író, és egy vele kapcsolatos hír, amely az állami cenzúra legcsekélyebb ausztriai meglétét sugallná, körbejárna a világot, és sokat ártana az országnak. (Egyébként arra is számítottak, hogy milyen mély benyomást kellett, hogy tegyen az akkori vasfüggönyön túli országok értelmiségére az a tény, hogy egy kormány állami pénzekből támogatja saját maga kritizálását.)

A bemutató napján, 1988. november 4-én a *Krone* saját gátlástalansági és ízléstelenségi csúcsát megdöntve – nem volt ez kis teljesítmény – az égő *Burgtheater* fotómontázsával jelent meg. Ez külföldön nem gúnykacajt, hanem megrökönyödést váltott ki, hiszen nagyon nagy volt a hasonlóság az égő Reichstagról 1933-ban készült fényképekkel...

A bemutatóra kivonultak az ellenzők és a szimpatizánsok, de a nagy botrány elmaradt. Egy ideig be-bekiabáltak mindkét oldalról, de a vitathatatlan színészi teljesítmények és a lenyűgöző második felvonásbeli színpadkép – őszi borongós este a *Burgtheater* melletti Volksgartenben, háttérben maga a *Burgtheater*, amelynek első emeleti irodái ablakai, ahol Peymann irodája található, még ki vannak világítva – lassan elcsendesítették a hevesebb nézőket.

A négyórás bemutató után negyvenperces taps és tiltakozás következett, végül a taps elnyomta a nemtetszés kinyilvánítását. Thomas Bernhard és Claus Peymann a színészekkel együtt állt ki a színpadra.

A *Krone* olvasói másnap megtudhatták lapjukban, hogy „Thomas Bernhard nem mutatkozott” (Thomas Bernhard zeigte sich nicht), majd a további lapszámokban egyre ritkábban és semlegesebben írtak a témáról, mintha nem is lett volna olyan sok közülük az egészhez.

A komolyabb osztrák és külföldi sajtóorgánumok a színészi teljesítmények mellett magával a darab szövegével foglalkoztak, annak problematikus oldalait taglalták.

A viharnek vége.

A viharnek vége?

1995

Peymann a *Burgtheater* főintendánsa, lemondásra szólítják fel, Peymann marad, az osztrákok 84%-a problémának tekinti hazájában az antiszemitizmust, az FPÖ, a Szabadságpárt, Bécsben Simon Wiesenthal ellen szavazott, amikor arról van szó, hogy megkapja Bécs városának díszpolgárságát.¹⁶

JEGYZETEK

1. „Die tollste Komödie aller Zeiten ist Österreich.” Bernhard, Thomas: Claus Peymann kauft sich eine Hose und geht mit mir essen. A nyersfordítások tőlem származnak – K. G.
2. Pauley, Bruce F.: *Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus. Von der Ausgrenzung zur Auslöschung.* Bécs 1993, 358–59.
3. Természetesen megint más kérdés, hogy ki mit tudott a birodalmon belül a holocaustról. Ehhez lásd például Claude Lanzmann *Sboah* című filmdokumentációját.
4. „Die Industrie und die Kirche / sind an dem Österreichischen Unglück schuld / die Kirche und die Industrie sind schon immer / am Österreichischen Unglück schuld gewesen” Bernhard, Thomas: *Heldenplatz.* Frankfurt am Main, 1988. 88.
5. „...ein paar verbrecherische Hauptdarsteller / die in der Hofburg und auf dem Ballhausplatz sitzen...” Uo. 89.
6. Uo. 94.
7. Uo. 97.
8. „...aber die Soziaslisten sind ja keine Sozialisten mehr/ die Sozialisten heute sind im Grunde nichts anderes / als katholische Nationalsozialisten”. Uo.
9. „die Sozialisten sind heute die Ausbeuter / die Sozialisten haben Österreich auf dem Gewissen / die Sozialisten sind die Totengräber dieses Staates / die Sozialisten sind heute die Kapitalisten / die Sozialisten die keine Sozialisten sind / sind die eigentlichen Verbrecher an diesem Staat...”
10. Uo. 90.
11. „Die Zustände sind ja wirklich heute so / wie sie achtunddreißig gewesen sind / es gibt jetzt mehr Nazis in Wien / als achtunddreißig...” *Profil.* 1988. szeptember 19.
12. „...der die famose Kunde vorausgeht, in den fünfziger Jahren die tollste Boogie-Katz' von ganz Wien gewesen zu sein...” *Neue Kronen Zeitung.* 1988. október 8.
13. Steuerzahler soll für Österreich-Besudelung auch noch bezahlen!
14. „Mit dieser Vornehmen Zurückhaltung gegenüber Österreich-Besudlern wird der Kanzler Probleme bekommen und zwar vor allem bei den »kleinen« Sozialisten, denen ihr Vaterland Österreich mehr als noch vielen anderen über alles geht. Und so mancher wird sich fragen, ob der »Quereinsteiger« Vranitzky keinen Kontakt zur Basis hat, denn in den Parteilokalen von Ottakring, Floridsdorf oder Hernals wüßte man schon die richtige Antwort auf Peymann, Bernhard und Co.”
15. „...dann brauchen wir nicht mehr weiter darüber zu diskutieren, ob wir der deutschen Nation zugehören oder eine eigene sind, denn dann haben wir uns selbst aufgegeben.”
16. *Die Presse.* 1995. június 24.